Hoşgörü Toplumunda Ermeniler

Yayına Hazırlayanlar
Prof. Dr. M. Metin Hülagü
Yrd. Doç. Dr. Süleyman Demirci
Yrd. Doç. Dr. Şakir Batmaz
Yrd. Doç. Dr. Gülbadi Alan

CİLT I

ERCİYES ÜNİVERSİTESİ YAYINI-153

KİTAP ADI
Hoşgörü Toplumunda Ermeniler / Cilt 1

HAZIRLAYANLAR
Prof. Dr. M. Metin Hülagü ©
Yrd. Doç. Dr. Süleyman Demirci ©
Yrd. Doç. Dr. Şakir Batmaz ©
Yrd. Doç. Dr. Gülbadi Alan ©

ISBN:
Takım No: 978-9944-976-10-7
Kitap No: 978-9944-976-11-4

İlk Basım:
Ocak 2007

Kapakta Kullanılan Gravür
William Henry Bartlett

Kapak Tasarımı
Deniz Doğan

Baskı Öncesi Hazırlık
Bilge Grafik / (352) 232 29 05

Baskı
Orka Matbaacılık / (352) 322 17 00

HOŞGÖRÜ TOPLUMUNDA
ERMENİLER
CİLT I

§

ERCİYES ÜNİVERSİTESİ I. ULUSLARARASI
SOSYAL ARAŞTIRMALAR SEMPOZYUMU

Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı:
Türk Ermeni İlişkileri Örneği

HAZIRLAYANLAR
Prof. Dr. M. Metin Hülagü
Yrd. Doç. Dr. Süleyman Demirci
Yrd. Doç. Dr. Şakir Batmaz
Yrd. Doç. Dr. Gülbadi Alan

DİNÎ İLİŞKİLER BAKIMINDAN İSTANBUL ERMENİ PATRİKHANESİ

Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ

Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Bilimdalı
E-mail: dkilic@firat.edu.tr; Tel:0533 6633566

Özet

İslâmiyet, ***dinde zorlama olmayacağı*** anlayışı ile kendinden olmayanlara İslâm toprakları üzerinde rahatça yaşama hakkı vermiştir. Bu cümleden olarak Osmanlı Devleti'nde yaşayan diğer din mensuplarına şer'î hükümler uygulanmadığı gibi tam bir hoşgörü içerisinde kendi dinî inanış ve geleneklerini yaşama ve yaşatmalarına müsaade edildi.

Türkler Anadolu yaylasına geldikten sonra Ermenilere, Rumların zulmünden kurtarmak için, geniş imtiyazlar verdiler ve ayrı bir cemaat olmaları sağlandı. Batı Ermenilerinin ilk ruhanî merkezi Kütahya idi. Bursa'nın fethi ile ruhanî reislik merkezi, payitaht yapılan Bursa'ya nakledildi. II. Mehmet'in İstanbul'u fethinden bir müddet sonra da 1461'de bir fermanla İstanbul'a alındı. Fatih, Samatya'daki ***Sulu Manastır*** Rum Kilisesi'ni Ermenilere tahsis ederek, Bursa'dan getirttiği Ermeni dinî lideri Ovakim'i bütün Osmanlı Ermenilerinin Patriği olarak belirledi. Rum ve Yahudilere tanınan yetkiler ona da verildi. Aynı zamanda Ortodoks ve Musevîler içerisine girmeyen bütün gayrimüslim uyruklar da Ermeni Patrikliği'ne bağlandı. Patrik, Padişahla cemaati arasında resmî aracı durumundaydı; cemaat üyelerinin davranışları, vergi ve diğer yükümlülükleri açısından Padişaha ve memurlarına karşı sorumluydu. Yani Ermeni toplumunun işlerini Ermeni Patrikhanesi yürütüyordu; ahalinin ırz, namus, servet ve vicdan hürriyeti Patriğin denetimine bırakılmıştı.

1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi'yle Patriğin yetkilerinin önemli bir bölümü yeni kurulan meclislere devredildi. Cismanî meclis Ermeni ahalinin adlî ve idarî alandaki pek çok işini üstlendi. Bu nizamname, Osmanlı Ermenilerinin dinî, siyasî ve toplumsal varlıkları üzerinde yeni bir dönem açması ve zamanın hükümetinin kendilerine karşı ne kadar olumlu olduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir.

Giriş

İslâmiyet, *dinde zorlama yoktur*[1] anlayışı ile kendinden olmayanlara İslâm toprakları üzerinde rahatça yaşama hakkı vermiştir. İslâm Hukuku'na göre dünyadaki insanlar iki kısımdır. Birincisi Müslümanlar, ikincisi ise Müslüman olmayanlardır[2]. Bu cümleden olarak Osmanlı Devleti'nde yaşayan diğer din mensuplarına[3] şer'î hükümler uygulanmadığı gibi tam bir hoşgörü içerisinde kendi dinî inanış ve geleneklerini yaşama ve yaşatmalarına müsaade edilmiştir.

Osmanlı egemenliği altında yaşayan gayrimüslim ahali İslâm Hukuku'na göre zımmî statüsündeydi[4]. Bunları, dinlerine ya da mezheple-

---

1 Kuran-ı Kerim, Bakara/256.

2 Müslüman olmayanlarda Müşrikler ve Ehl-i Kitap olmak üzere ikiye ayrılır. Müşrikler, putperestler ve kendilerine kitap gönderilmemiş olanlardır. Ehl-i Kitap ise Yahudiler, Sabiler, Mecusiler ve Hıristiyanlardır. İslâm Hukuku'nda Ehl-i Kitap olanlar, müşriklere kıyasla üstün tutulmuşlardır. Bkz. Yavuz Ercan, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Ankara 2001, s.2, 11.

3 Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimler, dinleri bakımından Hıristiyanlar, Museviler ve Sabîler olmak üzere üç ana guruba ayrılırlar. Geniş bilgi için bkz. Ercan, "Türkiye'de XV ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin İçtimaî ve İktisadî Durumu", Belleten, 1983/ XLVII, s.1127.

4 İslâm Hukuku'na göre; İslâm devleti sınırları dahilinde anlaşmalı olarak yaşayan gayrimüslime zımmî denir. Müslümanların zekât vermesine karşılık, zımmîler de belirli bir miktar özel vergi vererek vatandaşlık statülerini devam ettirirler. Bkz. Şinasi Gündüz, Din ve İnanç Sözlüğü, Ankara 1998, s.405.

rine göre gruplandırıldıklarından dolayı *Millet*[5] adı verildi[6]. Uygulamada insanlar, inanç ve dinlerine göre; Rum-Ortodoks milleti, Yahudi milleti, Ermeni milleti gibi cemaat ve gruplara ayrılmışlardı[7]. Dinî toleransın temeli İslâm Hukukuna dayandığı için hükümdarın kişiliğine bağlı olmaksızın gelişerek *Millet Sistemi* kurumsallaştı. İslâmî düşünce ve Osmanlı yönetiminin hoşgörü özelliklerinin birleşmesiyle ortaya çıkan bu sistem de, *Millet*lerin sadece dinî değil, iktisadî, adlî ve maarife ilişkin işleri kendilerine bırakılmış, hatta ruhanî liderler ve kurumlara rütbe imtiyazları bahşedilmiştir[8]. Osmanlı Devleti böylece kendisine bağlı dinî grupları alt yönetim olarak denetim altında tuttuğu gibi her grubun kendi kimlik ve örflerini yaşatmasına da zemin hazırladı[9]. *Millet Sistemi*'nin bir diğer fonksiyonu da, gayrimüslim toplulukların ekonomik ve politik sisteme katılmalarını sağlamasıydı. Bunlar bir yandan kendi kültür ve dinlerini koruyorlar bir yandan da ekonomik ve politik yaşantılarıyla Osmanlılaşıyorlardı[10].

Gayrimüslim cemaatler, hükümetle olan işlerini Patrik veya Hahambaşı olarak isimlendirilen millet başı ile yürütüyordu. Bunlar dinî görevlerini istediği gibi yerine getirebilirdi[11]. Dinî liderler cemaatinin hem cismanî

---

5 İslâm'da millet kavramı; din, mezhep veya bir din ve mezhebe bağlı topluluk manalarına gelir. Bu kavram Kuran'ı Kerim'de de din anlamında kullanılmıştır. Meselâ Bkz. Kuran'ı Kerim, Bakara/135, En'am/161. Millet Sistemi'nin temelinde Ehl-i Kitab'ı (Hıristiyanlar ve Musevîler) meşru gören ve onu koruyan İslâmî uygulama yatar. Bu grup zımmî statüsünü oluşturur. Bkz. Kemal H. Karpat, Osmanlı Modernleşmesi, Yayına Hazırlayan Akile Durukan, Kaan Durukan, Ankara 2002, s.13.

6 Osmanlı yönetiminde; Millet deyimi ile dinî kıstaslara uygun olarak bir araya gelmiş cemaat kastedildiği gibi, Osmanlı Devleti'nde kişinin inançları, milliyetini de göstermekteydi. Bu millet üyeliği doğal olarak dinî inanç doğrultusunda ortaya çıkıyordu. Bkz. Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Neşreden M. Kıratlı, Ankara 1993, s.333. Davison'a göre bu sistem de; gayrimüslim uyrukların nihaî otorite mercii her ne kadar Padişah olsa da, bazı bakımlardan Millet Sistemi Padişahlık yönetiminin doğrudan otoritesinin yerini alan yarı özerk organlar şeklinde örgütlenmişti. Bkz. Roderic H. Davison, Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform I, Neşreden Osman Akınhay, İstanbul 1997, s.23.

7 Gülnihal Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu 1839-1914, Ankara 1989, s.9; Ejder Okumuş, Türkiye'nin Lâikleşme Serüveninde Tanzimat, İstanbul 1999, s.150; Lewis, a.g.e., s.333. Özellikle Ermeni milleti XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren üzerinde yürütülen misyoner faaliyetleri neticesinde Katolik veya Protestan oluşlarına göre kendi arasında farklı milletlere bölünecektir. Geniş bilgi için bkz. Davut Kılıç, Osmanlı Ermenileri Arasındaki Dinî ve Siyasî Mücadeleler, Ankara 2000, s.55-126.

8 Bkz. İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul 2000, s.175.

9 Bozkurt, a.g.e., s.213.

10 Ali Güler, Suat Akgül, Sorun Olan Ermeniler, Ankara 2003, s.21.

11 Arnold Toynbee, Türkiye Bir Devletin Yeniden Doğuşu, Neşreden Kasım Yargıcı, ? 1971, s.169.

hem de ruhanî reisi olarak, hükümet indinde mesul tutulmuştu[12]. Bu cümleden olarak Osmanlı-İstanbul Ermeni Patrikhane ilişkilerini iki dönem olarak incelemek mümkündür.

1. Klasik Dönem

Bu dönem, Osmanlının kuruluşundan 1839 yılına kadar geçen süreyi kapsar. Osmanlı Devleti İstanbul'un fethine kadar geçen sürede Anadolu'da Ermenilere geniş imtiyazlar vererek, Rumların zulmünden kurtarmak için ayrı bir cemaat olmalarına müsaade etti. Nitekim Ermenilerin ilk ruhanî merkezi Kütahya oldu ve daha sora Bursa'nın fethi ile ruhanî reislik merkezi payitaht yapılan Bursa'ya taşındı[13].

İstanbul'u fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet, Anadolu'da bulunan diğer Hıristiyan kiliselerinden ayrı ve müstakil olmak üzere Bursa'dan getirdiği dinî lider Ovakim'i bir fermanla 1461 yılında Ermeni cemaatine Patrik atayarak İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin temelini attı[14]. Ermenilerin dinî hizmetlerini yerine getirmesi için Rumlara ait Samatya'daki Sulu Manastır Kilisesi'ni ve bugünkü Kumkapı Ermeni Patrikhane Kilisesi'ni bunlara tahsis etti[15]. Böylelikle Ermenilerin dinî, içtimaî ve eğitim problemlerinin halline Fatih Sultan Mehmet kendisini memur etmiş oldu[16]. Ermeni Patriği'nin unvanı Osmanlı Devleti'ndeki bütün Ermenilerin Patriği oldu[17].

Rum ve Yahudilere tanınan yetkiler Ermenilere de verildi. Bu durum onların kadim tarihlerinden bu tarafa örgütlü toplum yaşantısının merkezi

---

12 Çark, Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953), İstanbul 1953, s.10.

13 Çark, a.g.e., s.7; Murat Bebiroğlu, Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri, İstanbul 2003, s.16.

14 Çark, a.g.e., s.8; Nicolas Vatin, "Osmanlıların Yükselişi (1451-1529)", Editör Robert Mantran, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I, Çeviren S. Tanilli, İstanbul 1995, s.127; Halil İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600) I, Neşreden Halil Berktay, İstanbul 2000, s.54.

15 Kevork Pamukciyan, İstanbul Yazıları I, İstanbul'da Ermeniler, İstanbul 2002, s.3 vd.; Nejat Göyünç, Osmanlı İdaresinde Ermeniler, İstanbul 1983, s.49.

16 Göyünç, a.g.e., s.55. Bu yüzden Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u almasıyla Ermeniler için yeni bir devir başlamış oldu. Ermeniler tarihlerinde o zamana kadar Romalılar, İranlılar ve Bizanslılardan görmedikleri yakınlığı Osmanlı Devleti'nden gördüler. Bkz. Azmi Süslü, "Tarihte Ermeniler", BTTD., S.23, (1978), s.69. O dönemde Osmanlı Devleti sınırları içerisinde az sayıda Ermeninin yaşamasına rağmen Fatih, bunlara Patriklik tahsis etmiş oldu. Bkz. Stanford Show, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye I, Neşreden M. Harmancı, İstanbul 1982, s.216.

17 Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987, s.149.

durumundaki kilisenin, Osmanlı yönetimince resmen tanınmasıydı. Bundan böyle Osmanlı Ermenilerinin yaşantıları, alışık oldukları kilise çatışı altında devam edecekti. Aynı zamanda Ortodoks ve Musevîler içerisine girmeyen bütün gayrimüslim uyruklar, başka bir deyişle dördüncü Kadıköy Konsili'ni[18] kabul etmeyen bütün Hıristiyanlar da Ermeni Patrikliği'ne bağlandı. Bunlar; Süryanî[19], Habeş, Kıptî kiliseleri, Çingeneler ve Bosnalı Bogomillerden oluşmaktaydı. Bütün bu gayrimüslim unsurlar, Osmanlı Devleti'yle ilişkilerini Ermeni Patrikliği üzerinden yürütecekti[20].

Fatih Sultan Mehmet, Ermeni Patrikhanesi'ni kuran fermanında; Patriğin Osmanlı topraklarında yaşayan bütün Ermenilerin hem ruhanî, hem de cismanî lideri olduğunu hükme bağladı. Fatih'in İstanbul Ermeni Patriği'ne verdiği fermanın orijinal sureti bugün elimizde bulunmamakla birlikte[21], ondan sonra gelen Padişahların gayrimüslimlere verdiği fermanların asılları ve suretleri de mevcuttur[22]. İstanbul Ermeni Patriği'ne verilen ahkâm ve hükümlerinin muhteviyatı, Rum Patriği'ne verilen hakların aynen tekerrüründen ibaretti. Aynı hak, hukuk ve salahiyete sahip olan Ermeni Patriği, Osmanlı topraklarında bulunan Ermeniler üzerinde yetkili kılınıyordu[23]. Nitekim Osmanlı Devleti'nin başkentinde gittikçe nüfusları

18 Kadıköy Konsili ve alınan kararlar için bkz. Abdurrahman Küçük, "Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", AÜİFD, C.XXXV, Ankara 1996, s.143 vd; Francis Dvornik, Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a, Neşreden Mehmet Aydın, Ankara 1990, s.16 vd. Ayrıca Monofizit anlayış için bkz. Mehmet Aydın, Ansiklopedik Dinler Sözlüğü, Konya 2005, s.515 vd; Gündüz, a.g.e., s.266.

19 Süryanî toplumunun Ermeni Kilisesi'ne bağlanmasıyla, bilhassa Güneydoğu Anadolu'da (Malatya, Urfa, Diyarbakır, Mardin) Ermenilerle Süryaniler geniş ölçüde birbirlerine karışmışlardır. Bkz. Niyazi A. Banoğlu, Ermeninin Ermeniye Zulmü, Ankara 1976, s.58.

20 Uras, a.g.e., s.149; Ercan, Kudüs Ermeni Patrikhanesi, Ankara 1988, s.15; Ercan, a.g.m., s.1134; Bilal Eryılmaz, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, İstanbul 1990, s.30; Vartan Artinian, Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863, İstanbul 2004, s.23.

21 Çark, Fatih ve II. Beyazid'in Ermeni toplumuna verdiği fermanların her ne kadar halâ Kumkapı Ermeni Patrikhanesi'nde bulunduğunu ifade etmişse de (Bkz. Çark, a.g.e, s.9.), Yavuz Ercan'ın Patrikhane'ye bu fermanları görmek için yaptığı müracaatta, böyle bir belgenin bulunmadığı cevabı verilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Ercan, Kudüs Ermeni..., s.17. Pars Tuğlacı'ya göre de bahsedilen fermanlar Patrikhane'nin çeşitli zamanlarda uğradığı yangın felâketlerinde kaybolmuştur. Bkz. Pars Tuğlacı, İstanbul Ermeni Kiliseleri, İstanbul 1991, s.53.

22 Geniş bilgi için bkz. Ercan, Kudüs Ermeni..., s.15 vd.

23 Çark, a.g.e., s.9; Fatih'i takip eden Padişahların fermanları hep onun zamanındaki uygulamaya atıfta bulunduğu ve İslâm Hukuku'na dayandığı için fermanların hükümleri arasında önemli bir farklılık söz konusu değildir. Mevcut fermanların muhtevaları aşağı yukarı aynıdır. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde gayrimüslimlere tanınan statü büyük bir değişikliğe uğramadan Tanzimat'a kadar devam edecektir. Bkz. Eryılmaz, a.g.e., s.36.

yoğunlaşan Ermeniler, Saray ile iyi ilişkiler kurarak Osmanlı egemenliği altında devletin sadık tebaası oldular[24].

1517'de Yavuz Sultan Selim'in halifeliği almasıyla birlikte yönetimi altındaki diğer dinî liderlerin de yetkilerini genişletti. Cemaat liderlerine dinî konularda suç işleyenleri cezalandırmak, evlendirmek ve boşanma davalarına bakmanın yanı sıra din adamlarını mükâfatlandırma ve cezalandırma yetkisini de verdi[25]. Böylece Patriğin *ruhanî* ve *cismanî* yetkileri daha da güçlendi. Seçim işleri Padişah'ın onayı ile tamamlandığı için Patriklik makamı aynı zamanda devletin bir memuru durumundaydı. Patriğe üç tuğlu Osmanlı Paşası unvanı verildi. Bu unvanla Patrik, devlet hiyerarşisinde yüksek bir mevkiye getirilmiş oldu[26]. Patrik, milletin ruhanî yönetiminden ve görevlilerden, eğitim kurumlarından, vakıflardan ve dinî kurumlardan doğrudan sorumluydu. Onlarla ilgili bütün yasal yetkiler kendinde toplanmıştı. Patriğe *kamu güvenliği ve kamu suçları* dışında bütün davaları göreceği bir mahkeme ve suçluların kalacağı bir hapishane kurma yetkisi de verildi. Patriğin Anadolu ve Rumeli'deki Ermeni piskoposluk bölgelerinde mutlak yetkisi vardı. Patrik kendince her hangi bir makama dinî görevli atayabilir, bunları görevden alabilir ya da sürgüne gönderebilirdi. Osmanlı yöneticileri onun kararına karışamazdı[27].

Patrikler, amiralar[28] tarafından seçilen kişileri kendilerine vekil olarak atarlar, bu kişiler Patrikhane tarafından Osmanlı hükümetine kilise mütevelli heyeti olarak takdim edilir, hükümet de bu kişilerin üyeliklerini onay-

---

Bu durum 14 Şubat 1862 tarihinde Babıâli'ye sunulmuş olan tutanakta da şöyle vurgulanmıştır: Yüce saltanatın, adaleti altında bulunan çeşitli toplumlara âyin ve mezheplerinin gereğinin serbestçe yapılmasına ve özel işlerinin idaresine dair daha önceden bağışlanmış olduğu muafiyet ve imtiyazlar anılan toplumun ruhanî işlerinde geçerli olan usûle ve özel adetlerine uygun ve esasen hepsi hakkında aynı olduğundan her bir toplumda kendi geçerli geleneklerine uyularak yapıla gelmiş... Bkz. Uras, a.g.e., s.160.

24 Tuğlacı, a.g.e., s.53.

25 Bebiroğlu, a.g.e., s.17.

26 Eryılmaz, a.g.e., s.28.

27 Artinian, a.g.e., s.26 vd.

28 Amira Arapça bir sözcük olup amirden gelmektedir. Emir veya Amir manasına gelen bir unvandır. Bkz. Levon Panos Dabağyan, Türkiye Ermenileri Tarihi, İstanbul 2004, s.405. Amira kelimesi Osmanlı Ermenilerine ait bir isimdir. Amiralar sadece ruhban sınıfında değil, Ermeni toplumu içerisinde de özel bir statüye sahip olmuşlardır. Bkz. Hagop Barsoumian, "The Dual Role of the Armenian Amira Class Within the Otoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)", Christians and Jews in the Otoman Empire. Editör Benjamin Biadde, Bernard Lewis, The Functioning of a Plural, Society, C. I-II, New York 1982, s.171.

layarak kendilerine *hüccet*[29] veya *berat*[30] adıyla birer resmî yazı verirdi. 4 ile 12 kişiden oluşan bu üyeler kendi aralarında geçici kayyumlarını seçer, kayyumlar kilisenin günlük işlerini yürütürlerdi. Mütevelli heyet Patriğe karşı sorumluydu. Bu durum 1847 yılına kadar devam edecektir[31].

Patriklik, Padişahla cemaati arasında resmî aracı durumundaydı. Bir başka deyişle Ermeni tebaa *millet* lideri aracılığıyla devlet yönetimiyle temasa geçmekteydi[32]. Yani Patrikler, cemaat üyelerinin davranışları, vergi ödemesi ve diğer yükümlülükleri açısından Padişaha ve memurlarına karşı sorumluydu. Bu bakımdan Ermeni toplumunun işlerini de Patrikhane yürütüyordu. Patrikler de bu görevi piskoposlar ve rahipler aracılığı ile kendi ahalisi üzerinde denetimi sağlayarak gerçekleştiriyordu[33]. Her millet, teşkilâtının din adamlarından oluşan bir ruhanî meclisi bulunmakta ve bu meclis millet liderlerini seçmekteydi. Durumu fermanlarla tayin ve tespit edilen ibadet yerlerinin dokunulmazlığı bulunmaktaydı. Osmanlı yönetimi bu ibadet yerlerinin iç teşkilâtına ve idaresine kesinlikle karışmamış, idaresini bütünüyle cemaat teşkilâtlarına bırakmıştı[34]. Bir başka ifadeyle İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne mensup ahalinin ırz ve namusu, serveti ve vicdan hürriyeti Patriğin denetimine verilmişti. Gayrimüslimler dinlerinde serbest oldukları gibi dil, kültür vb. noktalarda da serbest bırakılmışlardı. Yönetimin öncelikli hedefi bu gruplar arasındaki farklılığın devamını sağlamak ve sosyal düzenin olduğu gibi kalmasını gözetmekti[35]. Esasen yönetimin temel görevlerinden biri de toplumsal tabakaları birbirinden ayrı tutmaktı[36]. Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde, gayrimüslim

29 Arapça bir kelime olan hüccetin lügat manası; delil, bürhan, kavil veya fiilin sübutuna medar olan nesne demektir. Hâkim huzurunda ikrar ve takrir ve vasi tayini ve bir hususa izin verilmesi gibi hükmü ihtiva etmeyen hususlar hakkında kullanılan bir tabirdir. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I, İstanbul 1993, s.865.

30 Arapça bir kelime olan beratın lügat manası; yazılı kâğıt ve mektup anlamına gelir. Osmanlı Devleti teşkilâtında bazı vazife hizmet ve memuriyetlere tayin edilenlere, vazifelerini icra etmeleri için Padişah'ın tuğrası ile verilen tayin emridir. Geniş bilgi için bkz. Pakalın, a.g.e., C. I, s.205

31 Tuğlacı, a.g.e., s.59.

32 Şerif Mardin, Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Neşreden Mumtazer Türköne, T. Önder, İstanbul 1992, s.233; Okumuş, a.g.e., s.151.

33 Ercan, Gayrimüslimler..., s.113.

34 Eryılmaz, a.g.e., s.38 vd. Osmanlı hükümeti kiliselerde papazların vaaz ve nasihatlerini din işlerine karışmak olacağı gerekçesiyle denetlemediği gibi azınlık okullarının ders programlarını ve idaresini de kontrol etmemiştir. Bkz. Eryılmaz, a.g.e., s.41.

35 Karpat, a.g.e., s.13.

36 Karpat, a.g.e., s.28.

milletler nerede ise tam bir dinî ve kültürel özerkliğe sahip olduğundan ne kendi aralarında ne de Osmanlı yönetimi ile bir çatışma yaşamadılar.

Yukarıda ifade ettiklerimizin dışında İstanbul Ermeni Patriklerine verilen fermanlara bakarak[37] kendilerine tanınan imtiyazlara şunları da ilâve etmek mümkündür:

1. Kendi aralarında evlenmek hususunda onları serbest bıraktı[38].

2. Osmanlı Ermenileri *millet* olarak tanındıktan sonra İstanbul'da kendilerine verilen yerler başta olmak üzere taşrada bulunan kilise, manastır ve ziyaret yerlerinin ola gelen onarımlarına bazen de yeni ibadet yerlerinin izin alınmak şartıyla yapılmasına müsaade edildi.

3. Patriğin günlük hayatında, bindiği taşıtlarda, yolculuk halinde gelip geçtiği yerlerde, yanında olan koruma ve adamları da dâhil olmak üzere kıyafet değiştirerek özel elbise giydiklerinde Osmanlı yöneticileri bunlara hiç karışmadı. Yine bu durum Patrik tarafından yardım toplamak için görevlendirilen rahipler için de geçerliydi.

4. Patriğin yanında olan asasına asla müdahale edilemezdi.

5. Geleneksel Osmanlı sistemine göre gayrimüslimler cizye[39] adı verilen baş vergisini vererek askerlik hizmetinden muaf tutuluyorlardı[40].

6. Patrik ve yardımcılarının yanında bulundurdukları eşyalardan vergi alınmadığı gibi Patriğin kendi yaşamı için gereken bağların mahsulünden ve yardım için Ermeni ahalinin vere geldiği şıra, yağ, bal ve diğer eşyaların evine taşınmasında iskelelerde ve kapılarda görev yapan görevliler devamlı yardımcı olurdu.

Diğer taraftan zımmîlerin, Müslümanlara karşı uymak zorunda olduğu kuralları[41] da şöyle sıralayabiliriz:

1- Zımmî Müslümandan farklı elbise giyecek,

37 Fermanlar için bkz. Ercan, Kudüs Ermeni..., s.33-48.

38 Azınlıklar kendi dinlerine girmeyenlerle evlenemezdi. Yani bir Rum, bir Ermeni, bir Yahudi alacağı kızı kendi mezhebine kayıt etmedikçe nikâh edemezdi. Ayrıca Gregorian Ermenilerde nikâhın feshi katiyen caiz değildir. Bkz. Osman Ergin, Vakıflar Belediyeler Patrikhaneler, İstanbul, 1944, s.67 vd.

39 Tanzimat öncesi cizye gelirlerine bakarak Osmanlı topraklarında 12 milyon gayrimüslim ahalinin bulunduğu tahmin edilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Nuri Paşa, Netayicü'l-Vukuat III-IV, Neşreden Neşet Çağtay, Ankara 1992, s.133.

40 Sadece eli silâh tutabilecek durumdaki erkeklerden alınan bu vergi kutsal yerler ve İstanbul'da oturanlardan, din adamı ve yoksullardan alınmıyordu. Bkz. Bozkurt, a.g.e., s.23.

41 Bkz. Ercan, Osmanlı..., s.9.

2- Gayrimüslimlerin oturdukları binalar Müslümanlarınkinden yüksek olmayacak,

3- Çan çalınmayacak ve yüksek sesle ibadet edilmeyecek,

4- Genel yerlerde şarap içilmeyecek, haç ve domuz gösterilmeyecek,

5- Ölüler gizli olarak gömülecek ve arkasından ağlanmayacak,

6- Gayrimüslimlerin saç biçimleri ve isimleri Müslümanlarınkine benzemeyecek,

7- Ata binilmeyecek,

8- Gayrimüslimler silâh taşımayacak ve kullanmayacak,

9- Süslü olmayan kemerler takılacak,

10-Binek hayvanlarında eğer kullanılmayacak.

2. Modern Dönem

Klasik dönem 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilânı ile son buldu. Hattı Hümayun'un getirdiği fikir ve ilkeler, Müslüman tebaadan daha çok gayrimüslimlere hitap etmiş ve onların statüsünü etkilemişti. Kuruluştan beri uygulana gelen *Millet Sistemi*'nde ve haklar düzeninde değişmeler olmaya başladı. Fermanın en önemli ilkesi din ve mezhep farkı gözetilmeksizin bütün tebaanın eşit olarak muamele görmesiydi. Osmanlı toplumunda insanların statüsünü yani vatandaşlık haklarını belirleyen sadece dindi. Eşitlik ilkesinin gelmesiyle din esasına dayalı millet kavramının yerine *Osmanlılık* kavramı gelmiş ve hâkim millet anlayışı değişmişti[42]. Yine bu fermanla gayrimüslimler için özellikle kıyafet mecburiyeti, ev yüksekliği ve çan çalma gibi yukarıda saydığımız yasaklar da kaldırıldı[43]. Ayrıca din ve mezhep ayrılığı yüzünden gayrimüslimleri aşağılayıcı deyimlerin resmî evrakta yer alması halkın ya da memurların onlar hakkında utandırıcı ve kırıcı konuşmaları yasaklandı[44].

Islahat Fermanı'nda da (1856) yine sadece zımmîlerin hukukî statülerinde dinî ve sosyal yaşamlarında değişiklik yapacak düzenlemeler getirilmişti. İslâm Hukuku'nun zımmîlere tanıdığı statü tamamen değiştirilmişti. Zımmîleri vatandaş haline getiren haklar vurgulanırken *millet*lerin sahip oldukları yetkiler de tek tek teyit ediliyordu. Her din ve mezhepte bulunan

42 Eryılmaz, a.g.e., s.96 vd.
43 Ortaylı, a.g.e., s.116 vd; Bebiroğlu, a.g.e., s.33.
44 Bozkurt, a.g.e., s.56; Bebiroğlu, a.g.e., s.37.

gayrimüslimlere istisnasız bazı hakları teyit ve kabul eden bu fermanla, zımmîlere evvelce tanınmış olan din hürriyetleri, imtiyaz ve muafiyetleri aynen tanınarak yönetmeliklerde bazı değişiklikler yapılıyordu[45]. Patrikhanelere de hususî meclislerin teşkil edileceği belirtilmekteydi. Bu meclislerin kararları Babıâli'ye arz edilip tasdik edildikten sonra kesinlik kazanacaktı. Patrikhanelerin seçim usûlleri ıslah olunacak ve ömür boyu tayin edilecek Patrik, piskopos, metropolit, murahhasa gibi din adamları usûl-*i tahlifiyeye* tâbi olarak devlete sadakat yemini edeceklerdi. Cemaat işleri, ruhanî ve cismanî azadan mürekkep meclisler tarafından yürütülecekti[46].

Ermeni aydınlarından bir kısmı, gelişen müsait ortamdan istifadeyle millet işlerine bir düzen vermek, ruhanî işleri tanzim etmek istedi. Bu düşünceye sahip olan aydınlar, günden güne sayısı artan hayır müesseseleri, mektep ve kiliseleri bir takım nizamlarla yeniden organize ederek, özellikle de Patriklerin cemaat ve Patrikhane üzerindeki güçlerini azaltmak için Patrikhane yönetimini daha fazla sivillerden mürekkep bir heyet vasıtasıyla kontrole tâbi tutmak için harekete geçti[47].

14 Şubat 1862 tarihine gelindiğinde Ali Paşa, Ermeni Patrik kaymakamına yazdığı mektupta; 7 kişilik bir komisyonla ortak çalışarak önceden hazırlanmış olan nizamnameyi gözden geçirmelerini istedi[48]. Seçilen komisyon 16 Şubat günü çalışmaya başladı. Hazırlanan genelge Babıâli'nin onayından sonra Padişah'a sunuldu. Sultan Abdülmecit kendisine sunulan nizamnamenin imzasını geciktirdi. Ermeni ahali bu olaya tepki göstererek kaymakamı kovup, Patrikhane'nin anahtarını Babıâli'ye teslim etmek istedi. Nihayet 18 Mart 1863'te Ermeni toplumunun yeni nizamnamesi[49] Padişah tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi[50].

45 Bozkurt, a.g.e., s.55. Fermanın tam metni için bkz. Engelhardt, Tanzimat ve Türkiye, Neşreden Ali Reşad, İstanbul 1999, s.501-507.

46 Eryılmaz, a.g.e., s.113; Bebiroğlu, a.g.e., s.37.

47 Çark, a.g.e., s.250. 1847'de Patrikhane'de iki meclis kuruldu. Bunlardan birisi 14 ruhanî üyeden oluşan meclis-i ruhanî, diğeri de yarısı amiralardan, yarısı da sanat erbabından oluşan 20 kişilik yüksek meclisten oluşacaktı. 1850'de millî bir nizamname düzenlenmesi için bir encümen kuruldu. Düzenlenen proje amiralar ve aydınlar arasındaki çatışmalardan dolayı bir süre geciktikten sonra 1857, 1859 ve 1860 yıllarında Patrikhane'de toplanan meclisler tarafından birçok tartışmalardan sonra 1862 yılına gelindi. Bkz. Uras, a.g.e., s.157 vd.

48 Mektup için bkz. M. Bebiroğlu, a.g.e., s.77.

49 Bu nizamnamenin en önemli özelliği tamamen dönemin Fransız Anayasası'ndan yararlanarak hazırlanmış olmasıdır. Ermeniler bu nizamnameye anayasa anlamına gelen Sahmanatrutyun der. Bkz. Bebiroğlu, a.g.e., s.115.

50 Uras, a.g.e., s.159; Bozkurt, a.g.e., s.181; Bebiroğlu, a.g.e., s.75 vd. Babıâli'nin nizamnamenin yürürlüğe girmesiyle ilgili göndermiş olduğu yazı için bkz. Bebiroğlu, a.g.e., s.82.

Nizamnameye göre her şeyden önce Ermeni cemaatinin başı olan Patriğin seçiminde şu şartlar aranacaktı. Patrik, piskoposlar arasından seçilecekti. 35 yaşını tamamlamış olacaktı. Bir diğer şart ise Patrik seçilecek kişi en az babasından beri Osmanlı uyruğunda olmalı ve devletin güvenine mazhar olmalıydı[51]. Bu özellikler göz önüne alınarak seçilen Patriğin vazifesi de; nizamname hükümlerine uyarak hareket etmek ve bütün işlerin yerli yerince yapılmasına nezaret etmekten ibaretti[52]. Nizamnameye göre Ermeni toplumunun başı olan Patrik, bütün millet meclislerinin riyasetini ve yürütme kuvvetine haizdi[53].

Ermeni Nizamnamesi'ni, Rum Patrikliği Nizamnamesi'nden ayıran önemli bir özellik vardı. Rum Patrikliği Nizamnamesi'nde, biri papazlardan mürekkep ruhanî, diğeri de muhtelit yani karışık iki meclis bulunuyordu. Ermeni Patrikliği Nizamnamesi'nde ise; biri ruhanî öbürü cismanî iki meclisten başka bir de *meclis-i umumî* adını taşıyan 140 kişilik bir meclis vardı[54]. Dünyanın hiçbir yerinde azınlıklara böyle bir hak verilmemiştir. Yeni yürürlüğe giren Rum Nizamnamesi'nde kilise denetimi Ermenilerinkinden daha güçlü idi. Ermenilerin kurduğu türden salt lâik kesimden oluşan sürekli bir genel meclis yoktu. Yalnızca Patrik seçimleri için toplanan bir organ vardı. Taşra yönetimi de Ermeni Nizamnamesi'ne göre daha ilkeldi[55]. Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan Ermeni toplumunun yönetiminde 1863 Nizamnamesi'yle ruhban sınıfın yetkisi azaltılmış ve buna bağlı olarak da lâik kesimin etkisini arttıran yasalar çıkarılmıştı. Bu değişliklerin etkisi hem Ermeni toplumunun kendi içinden hem de Osmanlı hükümetinden gelmişti[56].

1860'ta Patrikhane Meclisi ve 1863'te ise hükümet tarafından onaylanan Nizamname'nin yürürlüğe girmesinden sonra Ermeni milleti bilhassa kilise ve okullarını serbestçe yönetti. Bu nizamname Pamukciyan'a göre de Ermenilere verilen müstesna bir imtiyazdı[57]. Nizamnamede yer alan te-

Nizamnamenin orijinal metni için ayrıca bkz. BOA, Y.E.E., Belge No: 112/5, 27 Ramazan 1279 (18 Mart 1863).

51 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, C. III/3. Kısım, Ankara 1991, s.53.

52 Uras, a.g.e, s.166.

53 Eryılmaz, a.g.e., s.117; Bayur, a.g.e., s.53

54 Bayur, a.g.e., s.52. Nizamnamenin Ermenice çevrisinde bu meclise Millî Meclis-i Umumî denilmiştir. Bkz. Uras, a.g.e., s.170.

55 Bkz. Davison, a.g.e., s.148 vd.

56 Davison, a.g.e., s.137.

57 Pamukciyan, a.g.m., s.8 vd. Bu geniş imkânlara bir de bundan bir yıl sonra İdare-i Vilâyet Nizamnamesi'nin yürürlüğe girmesiyle Osmanlı Devleti'ndeki vilâyet, sancak ve kaza merkezlerinde oluşturulan idare meclislerinin hepsinde gayrimüslimler temsil edilir du-

mel konuları şöyle gruplandırmak mümkündür: Ermeni toplumunun kendi kendini yönetim hakkı; dinî ödevleri yerine getirme yükümlülükleri; kendi din, dil ve kültürlerini öğrenme ve öğretme hakkı; aile ve miras hukuku alanlarında kendi din ve gelenek kurallarını uygulama hakkı; Ermenilerin din ve dünya işlerinde kendilerini yönetme; din görevlilerini, meclisleri-ni seçme ve seçilme hakkı; dinî ve dünyevî meselelerini kendi aralarında anarşiye yol açmadan çözme hakkı[58]. Bunlara ilâve olarak Patriğin görev-lerini de şöyle sıralayabiliriz[59]:

1- Patrik, nizamname hükümlerine göre hareket eder ve söz konusu nizamnamenin çeşitli işlerle ilgili hükümlerinin uygulanmasına nezaret eder.

2- Millete başkanlık yapmak ve onun yararlarını kollamak,

3- Patrik çeşitli vesilelerle genel meclisi toplantıya çağırabilir ve meclisin görüşlerine başvurabilir.

4- Patrikhane yönetimin merkezidir. Patrik, Patrikhane'nin başkanı olarak, hem genel meclisle hem de diğer ruhanî ve cismanî meclislere baş-kanlık yapar.

5- Patrik, Ermeni milletinin başkanı ve özel durumlarda devletin ver-miş olduğu buyrukların aracısıdır.

6- Patrik kendisine gelen işleri, müzakere edilerek karar verilmek üzere ilgili meclise havale eder.

7- Patrik kendisinin bulunmadığı toplantılarda alınan kararları imza-lamadan önce, o kararlarla ilgili düşüncelerini beyan ederek durumu yeni-den inceletebilirse de, onaylanmış kararı nizamnameye aykırı olmadıkça imzadan kaçınamaz.

8- Patrik; din adamı, öğretmen, manastır, okul ve hastane memurla-rından nizamnameye aykırı hareket edenlerin görevden alınmasını ilgili meclis ve komisyonlara teklif edebilir.

9- Patrik, ruhanî ve cismanî meclis ile onların altında bulunan komis-yonları kendiliğinden değiştirme ve kaldırmaya yetkili değildir.

---

ruma gelmesi yerel yönetimlerde de gayrimüslimlerin söz sahibi olmasını sağladı. Bkz. Güler, Akgül, a.g.e., s.34 vd. Bu durum da daha çok Ermeni toplumunun işine yaradı.

58 Ali Şafak, "Der-i Saadet Ermeni Patriğinin Suret-i İntihabına Dair Nizamname Hükümleri ve Hukukî Açıdan Kısa Bir Değerlendirme", Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri, Neş-reden İdris Bal-M. Çufalı, Ankara 2003, s.105 vd.

59 Genel anlamda Patriğin görevleri için bkz. Uras, a.g.e., s.166 vd.

10- Patriğin millet bütçesinden aylığı olduğundan Patrikhanenin iç harcamalarını kendisi düzenler. Bunun dışında kalan dinî ve dünyevî görevler de Patrik yetkisini kurulan meclislerle paylaşmak durumunda kaldı.

Sonuç olarak, Ermeni Milleti Nizamnamesi'yle o zamana kadar Patriklerin elinde bulunan yetkilerin önemli bir kısmı yeni oluşturulan cismanî meclislere verilmiş oldu. Artık İstanbul Ermeni Patriği ruhanî ve cismanî işlerde tek başına karar verme yetkisine sahip değildi. Patriğin yetkilerinin önemli bir bölümü yeni kurulan meclislere devredilmişti. Cismanî meclis Ermeni ahalinin adlî ve idarî alandaki pek çok işini üstlenmişti. Bu nizamname Osmanlı Ermenilerinin dinî, siyasî ve toplumsal varlıkları üzerinde yeni bir dönem açması ve Osmanlı hükümetinin kendilerine karşı ne kadar olumlu olduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir. Ne var ki, Ermeni *millet*ine tanınan bu imtiyazlar neticesinde genel ve cismanî meclis üyeleri, ilerleyen zaman içerisinde kendilerini mezhepdaşlarının vekilleri olarak görecek, Babıâli'ye karşı bir tür siyasî yetkiye sahip resmî delege sıfatı kazandıklarını düşünerek, yabancı elçilerin kendi tebaaları hakkında yaptıkları gibi hükümete müracaat etmeye ve muhtıralar vermeye başlayacaktır. Böylece Ermeni aydının kafasında oluşan bağımsızlık fikri yavaş yavaş Osmanlı Ermenileri arasında taraftar bulacak ve ilerleyen zaman içerisinde konu giderek siyasallaşmaya doğru kayacaktır.